

ХАРАКТЕРИСТИКА МЕТОДІВ ІНДИВІДУАЛЬНОГО ПІДХОДУ В НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ З РІЗНИМИ ТИПАМИ ТЕМПЕРАМЕНТУ

CHARACTERISTICS OF INDIVIDUAL APPROACH METHODS IN THE EDUCATIONAL PROCESS WITH DIFFERENT TYPES OF TEMPERAMENT

Стаття присвячена психологічним аспектам навчання, віковим можливостям, особливостям пізнавальної діяльності, дослідженням нових технологій навчання. Врахування психологічних особливостей темпераменту студентів дозволяє налагодити індивідуальний підхід до кожного студента та оцінити динаміку їх взаємодії в групі. Це допомагає викладачеві ефективно планувати заняття, уникаючи конфліктних ситуацій. Наприклад, холерики швидко вирішують завдання, але можуть помилитися через поспішність, тоді як сангвініки та флегматики допомагають коригувати їхні дії. Оптимальна стратегія взаємодії викладача зі студентами різного темпераменту включає: підвищення активності холериків, залучення сангвініків до процесу навчання, стимулювання мотивації флегматиків та уникнення негативних емоцій у меланхоліків. Під час планування заняття та управління навчально-виховним процесом важливо враховувати різноманітність темпераментів студентів у групі. Це дозволяє уникати конфліктів та забезпечує ефективну взаємодію. Наприклад, конфлікти можуть виникати між сангвініками та флегматиками або між холериками та меланхоліками. Викладач має розуміти психологічні особливості темпераментних проявів студентів та організувати відповідну психолого-педагогічну підтримку. Особливості діяльності викладача при взаємодії зі студентами різних типів темпераменту включають індивідуальні підходи для кожного типу. Студентам з флегматичним темпераментом потрібно надавати додатковий час на виконання завдань, а студентів з меланхолійним темпераментом слід заохочувати та підтримувати емоційно. Сангвінікам варто забезпечити умови для вираження їхньої енергії та активності, а холериків необхідно навчати саморегуляції та правильного реагування на зовнішні стимули. Враховуючи ці аспекти, викладач має організувати навчально-виховний процес так, щоб студенти могли максимально ефективно реалізувати свій потенціал та досягти успіху в навчанні. Це включає врахування індивідуальних особливостей та створення сприятливого середовища для кожного студента.

Ключові слова: психологічні аспекти навчання, вікові можливості, пізнавальна діяльність, пізнавальна активність, темперамент студентів, індивідуальний підхід,

методи навчання, мотивація, викладацька стратегія, навчально-виховний процес, типи темпераменту, адаптація студентів, саморегуляція.

The article is dedicated to the psychological aspects of learning, age-related capabilities, features of cognitive activity, and the study of new teaching technologies. Considering the psychological characteristics of students' temperaments allows for an individualized approach to each student and assesses the dynamics of their interaction within the group. This helps the teacher effectively plan lessons, avoiding conflict situations. For example, choleric solve tasks quickly but may make mistakes due to haste, while sanguines and phlegmatics help to correct their actions. The optimal strategy for the teacher's interaction with students of different temperaments includes increasing the activity of choleric, engaging sanguines in the learning process, stimulating the motivation of phlegmatics, and avoiding negative emotions in melancholics.

When planning lessons and managing the educational process, it is important to consider the variety of temperaments in the student group. This helps to avoid conflicts and ensures effective interaction. For example, conflicts may arise between sanguines and phlegmatics or between choleric and melancholics. The teacher should understand the psychological characteristics of students' temperaments and organize appropriate psychological-pedagogical support. The specific activities of the teacher when interacting with students of different temperaments include individualized approaches for each type. Students with a phlegmatic temperament need additional time to complete tasks, and students with a melancholic temperament should be encouraged and emotionally supported. Sanguines should be provided with conditions to express their energy and activity, while choleric need to be taught self-regulation and appropriate responses to external stimuli.

Considering these aspects, the teacher should organize the educational process so that students can maximize their potential and achieve success in their studies. This includes taking into account individual characteristics and creating a favourable environment for each student.

Key words: psychological aspects of learning, age-related capabilities, cognitive activity, cognitive engagement, student temperament, individualized approach, teaching methods, motivation, teaching strategy, educational process, types of temperament, student adaptation, self-regulation.

УДК 37.01/.09

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2024/73.35>

Осядла Т.В.,

ст. викладач кафедри східних мов
Навчально-наукового гуманітарного
інституту Національної академії
Служби безпеки України

Постановка проблеми у загальному вигляді. У сучасних умовах розвитку суспільства та освіти особливої актуальності набуває проблема врахування вікових можливостей і психологічних аспектів студентів у процесі їх навчання. Ефективне навчання залежить не лише від

методик викладання, але й від розуміння індивідуальних особливостей студентів, таких як темперамент, мотивація та пізнавальна активність. Постає необхідність у розробці та впровадженні нових підходів до навчання, які враховують вікові можливості та психологічні аспекти студентів. Це

дозволить забезпечити більш ефективний та індивідуалізований навчальний процес, що сприятиме кращому засвоєнню знань та розвитку особистості студентів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Останні роки свідчать про значне зростання інтересу до проблематики врахування вікових можливостей і психологічних аспектів студентів у навчальному процесі. У наукових публікаціях можна знайти різноманітні підходи до вирішення цих питань, від традиційних методів до інноваційних підходів із застосуванням новітніх технологій. Наведемо огляд найважливіших досліджень і публікацій, що охоплюють різні аспекти цієї проблематики. Дослідження Паскевської Ю. А. фокусується на психологічних аспектах поведінки, досліджуючи, як різні типи темпераменту впливають на альтруїстичні вчинки. Авторка виявляє, що тип темпераменту значно впливає на мотиви та характер альтруїстичних дій. Це дослідження підкреслює важливість врахування індивідуальних психологічних особливостей при аналізі поведінки людини [1]. Пометун і Петроженко досліджують інтерактивні технології навчання, що сприяють покращенню залученості студентів у навчальний процес. Вони підкреслюють значення інтерактивних методів, таких як групові проекти, обговорення в класі, та використання технологій, що дозволяють студентам активно брати участь у навчальному процесі. Автори зазначають, що ці методи допомагають адаптувати навчання під індивідуальні потреби студентів, знижують рівень стресу та підвищують мотивацію [2]. Скрипченко О. В. аналізує основи психолого-педагогічного підходу до навчання, зосереджуючись на важливості врахування психологічних особливостей студентів. Автор детально описує різні аспекти психології навчання, включаючи мотивацію, когнітивні процеси, та індивідуальні відмінності. Дослідження акцентує увагу на тому, що врахування цих аспектів дозволяє розробити ефективні стратегії навчання, що сприяють кращому засвоєнню матеріалу та підвищенню академічної успішності [6]. Загалом дослідження підкреслюють важливість індивідуального підходу у навчанні та вихованні, враховуючи психологічні та особистісні особливості студентів. Вони пропонують різні методи та стратегії для покращення навчального процесу, що включають використання інтерактивних технологій, адаптацію навчальних програм до індивідуальних потреб та врахування типів темпераменту.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на значний прогрес у розумінні психологічних і вікових аспектів навчання, існує ряд питань, які залишаються недостатньо вивченими та потребують подальшого дослідження. Виділимо основні з них: 1) врахування індивідуальних особливостей студентів,

таких як темперамент, когнітивні здібності та особистісні характеристики, залишається складним завданням для викладачів; 2) потреби студентів різних вікових груп суттєво відрізняються, що вимагає різних підходів до навчання; 3) мотивація є одним із ключових факторів успішного навчання, але вона часто залежить від багатьох змінних, включаючи особистісні та вікові особливості; 4) психологічна підтримка є важливою складовою успішного навчання, але часто не враховується в освітніх програмах. Аналіз невирішених частин загальної проблеми показує, що подальші дослідження необхідні для поглиблення розуміння індивідуальних особливостей студентів та оптимізації навчальних підходів. Вирішення цих питань сприятиме створенню більш ефективного та персоналізованого навчального процесу, що відповідатиме потребам сучасних студентів.

Мета статті спрямована на покращення розуміння індивідуальних особливостей студентів і створення більш персоналізованих та ефективних методів навчання, що відповідатимуть сучасним викликам освітнього процесу.

Виклад основного матеріалу. Врахування психологічних особливостей темпераменту студентів дозволяє налагодити індивідуальний підхід до кожного студента і оцінити динаміку їх взаємодії в групі. Це допомагає викладачу ефективно планувати заняття, уникаючи конфліктних ситуацій. Наочним прикладом є початок заняття з активізації холериків, які швидко вирішують завдання, навіть нові теми, але можуть зробити помилку або поспішити, тому їх дії можуть коригувати сангвінік або флегматик. Сангвінік насолоджується спілкуванням та виступами перед групою, меланхоліка краще опитувати один на один або давати письмові завдання [1, с. 184].

Пропонується оптимальна стратегія взаємодії викладача із студентами різного темпераменту:

- підвищити активність холерика, аби він не відволікав увагу від навчання на себе;
- контролювати та залучати сангвініка до процесу навчання, щоб уникнути відволікання;
- не прискорювати флегматика, стимулювати його мотивацію та не допускати втоми;
- залучати меланхоліка після подання основного матеріалу, щоб уникнути негативних емоцій та конфліктів.

Під час планування заняття та управління навчально-виховним процесом потрібно враховувати різноманіття темпераментів студентів у групі. Так як група студентів – це колектив, то при організації групової роботи важливо враховувати темперамент кожного студента для ефектної взаємодії. Наприклад, конфлікти можуть виникати між сангвініками та флегматиками або між холериками та меланхоліками. Основний принцип полягає в тому, що різні темпераменти

можуть доповнювати один одного, але взаємодія протилежних темпераментів може бути складною [6, с. 217].

Варто виділити особливості діяльності викладача при взаємодії з студентами із різними типами темпераменту:

Студенти із домінуванням флегматичного темпераменту

При організації навчального процесу важливо враховувати особливості психологічного стану студентів, які мають флегматичний темперамент, оскільки їх характеризує повільний рух нервових процесів. Для таких студентів необхідно надавати додатковий час на виконання завдань, особливо під час роботи перед групою. Під час пояснень інструкцій важливо подавати інформацію поступово та докладно роз'яснювати всі правила та вимоги. Групова робота потребує індивідуалізації, тому з флегматиками можна проводити додаткові форми роботи, такі як опитування, які можуть бути більш ефективними. Оскільки навчання спрямоване на стимулювання розвитку, викладачу важливо коригувати поведінку флегматиків, які можуть уникати швидкого виконання завдань. Психологічна підтримка та позитивне підкреслення їх досягнень можуть допомогти у подоланні цих труднощів.

Студенти з домінуванням меланхолійного темпераменту

Студенти з меланхолійним темпераментом швидко втомлюються, тому важливо організувати розклад таким чином, щоб вони мали можливість відпочити. Активну частину заняття краще проводити на початку, коли вони ще свіжі. Студенти з меланхолійним темпераментом потребують особливої уваги викладача під час навчально-виховної діяльності, оскільки вони мають дуже чутливу емоційну сферу. Для них важливо періодично підкріплювати особисті успіхи, створюючи ситуації успіху, щоб збільшити їх віру в себе та власні можливості. Також варто уникати застосування методів або ситуацій покарання, оскільки це може викликати підвищення тривожності, зниження самоповаги та песимізм у студентів-меланхоліків. Натомість, важливо зосередитися на успіхах та допомогти студентові обрати шляхи виправлення ситуації, засилаючи віру в його власні здібності. Також важливо навчити студента планувати процес виправлення з визначенням часових рамок, щоб уникнути додаткового стресу та негативного впливу на ставлення до навчання.

Студенти із домінуванням сангвінічного типу темпераменту

Студенти-сангвініки відрізняються високим рівнем енергії, тому важливо регулювати їх рухливість під час навчання, щоб збільшити концентрацію на завданнях. Їх нервова система допомагає ефективно виконувати завдання, але потрібно

правильно організувати навчально-виховний процес, оскільки вони можуть швидко реагувати та досить поверхнево оцінювати завдання. Низький рівень витримки, надмірна рухливість і нестабільність пізнавальних інтересів ускладнюють їх здатність самостійно планувати та організовувати свою навчальну діяльність, тому вони потребують додаткового контролю та підтримки з боку викладача. Організація навчально-виховного процесу для студентів-сангвініків повинна сприяти витрачанням їх енергії та стимулювати розвиток їхнього потенціалу у навчанні.

Студенти із домінуванням холеричного типу темпераменту

Важливо враховувати, що студенти-холерики мають сильну нервову систему, але їхня нестабільність проявляється у виразності, різкості та нестримності реакцій. Тому в роботі з ними потрібно застосовувати методи, які допоможуть згладити ці прояви. Також важливо бути обережним при зауваженнях, оскільки вони можуть викликати бурхливі емоційні реакції та негативно вплинути на роботу студента. Викладачу важливо правильно побудувати взаємодію, яка може базуватися на підтримці, униканні конфліктів, особливо коли дитина в стані збудження. Важливо надавати дитині інформацію про те, що відбувається з нею, щоб сформулювати правильне розуміння її емоцій та навчити її керувати ними. Це надасть можливість дитині переключити увагу з об'єкта негативних емоцій на нейтральний об'єкт. Під час взаємодії з студентами-холериками важливо для викладача акцентувати увагу на необхідності розвитку навичок саморегуляції студента. Також ключовим аспектом ефективної роботи з холеричними студентами є підтвердження авторитету викладача в позитивному світлі та характеризування його як навчального прикладу [3].

Враховуючи особливості різноманітних проявів нервової системи студенти з різними типами темпераменту мають потребу у різних методах роботи та різних стилів взаємодії, тому важливо, щоб викладач розумів та об'єктивно оцінював психологічні особливості темпераментних особливостей студентів у групі та мав розуміння та знання з організації психолого-педагогічної підтримки як кожного студента окремо так і групи в цілому [2, с. 170]:

1. За допомогою процесу збалансування таких проявів як збудження та гальмування, навчати студентів саморегуляції.

2. Враховувати той факт, що у одній групі можуть бути різні студенти з різним проявом чутливості до тої чи іншої ситуації. З метою успішної організації навчально-виховного процесу викладачу необхідно дотримуватися своєрідних норм та вимог гігієни навчання.

3. В результаті особливостей перебігу нервових процесів у студентів по різному проявляється

рівень активності, тому викладачу важливо слідкувати за особливостями прояву властивостей нервової системи різних студентів та врівноважувати загальну активність групи, тобто збалансовувати рівень всіх студентів в одному напрямку.

4. Для студентів на етапі зміни провідної діяльності важливим є процес адаптації, тому успішність адаптаційного процесу є ключовим фактором в успішності освоєння навчальної діяльності.

5. Оскільки навчальна діяльність побудована із сукупності різних видів роботи, практичних ситуацій, різних соціальних взаємодій, важливо сформулювати у студентів гнучкість, що дозволить підвищити продуктивність навчальної діяльності дитини та покращить процес розвитку саморегуляції.

6. З метою досягнення результативності у навчанні необхідність розвитку наполегливості є ключовим фактором розвитку темпераментних особливостей нервової системи.

В організації навчально-виховного процесу важливо дотримуватися диференційованого підходу щодо різних методів роботи для різних типів темпераменту. Таким чином важливо створити такі умови, що дозволять дитині зрозуміти та усвідомити сильні та слабкі сторони свого темпераменту, та оптимізувати процес навчання таким чином, що він був ефективним та результативним для самої дитини, і ні в якому випадку не наніс травматизацію.

Рекомендації викладачу в роботі із студентами різних типів темпераментів [4]:

Студенти-сангвініки характеризуються швидкою та легкою збудливістю емоційної сфери, високою енергійністю та активністю. Вони не схильні до тривалої одноманітності в діяльності, виявляють хорошу комунікабельність та легко адаптуються в колективі. При сприятливих умовах навчально-виховного процесу проявляють адекватну рухливість та активність, виявляють стриманість та спокій. Однак у несприятливих умовах можуть проявляти безвідповідальність, нестриманість, байдужість та відсутність самокритичних оцінок.

При взаємодії в навчальній діяльності з студентами-сангвініками необхідно:

- враховувати те, що правила поведінки потрібно постійно оновлювати, повторяти та вдосконалювати аби не втратити навички саморегуляції;

- корегувати різноманітність зовнішніх впливів як негативних так і позитивних, аби збалансувати та направити в позитивну динаміку;

- зауваження сприймають адекватно, спокійно;
- для таких студентів комфортними умовами роботи є як усні так і письмові завдання, вони не відволікаються на зовнішні фактори чи подразники;

- за рахунок відповідального ставлення до поставлених задач, можуть бути ефективними

активістами групи та залучатися до відповідальних організаційних заходів, головне підкріплювати інтерес до виконання завдань та стимулювати похвалами та заохоченнями;

- на заняттях студенти-сангвініки можуть задати активний темп роботи, якщо з них почати опитування домашнього завдання або розбору нової теми.

Основними характерологічними ознаками **холеричного типу темпераменту** є легка збудливість почуттів та їхня стійкість у часі, енергійність і виразність бурхливих реакцій на стимули, схильність до важкості у переключенні на спокійну діяльність під час збудження. У колективі такі студенти часто прагнуть до самоствердження, є відмінними організаторами спільних ігор та діяльності, активно залучаються до різноманітних видів активності.

У сприятливих умовах навчально-виховного процесу студенти з холеричним темпераментом виявляють велику активність та наполегливість у роботі. Однак, при несприятливій організації цього процесу, вони можуть проявляти неслухняність, порушення вимог та правил, а також бути схильними до бурхливих емоційних реакцій та надмірної емоційності. Використання методів покарання або некоректних зауважень може спровокувати негативні реакції з проявом грубості та бунтарства.

В комунікативній взаємодії з студентами-холериками необхідно:

- враховувати їх особливості перебігу нервових процесів;

- проявляти спокій, доброзичливість, стриманість, проте чітко висловлювати особисті вимоги та правила;

- в навчальній діяльності зважати на труднощі в виконанні завдань письмового формату роботи, оскільки холерикам легше відповідати усно;

- враховувати труднощі студентів-холериків при виконанні однотипності завдань, наприклад довгих диктантів, контрольних робіт;

- враховуючи активність та енергійність студентів холеричного типу темпераменту, можна розпочинати заняття чи вивчення нової теми саме з них оскільки вони зможуть задати активний темп для всієї групи.

Основними характерологічними особливостями **флегматичного** типу темпераменту є емоційна сфера, яка важко піддається збудженню, але якщо вже виникають почуття, то вони мають тривалий та стійкий характер; через інертність нервової системи виявляється переважання повільності та певної пасивності як у спілкуванні, так і в поведінці; необхідність бути в центрі уваги викликає уникнення відповідальності за доручені справи, проте інертність дозволяє дотримуватися порядку та підходити до виконання завдань організовано та з плануванням.

У сприятливих умовах навчальної діяльності студенти-флегматики виявляють організованість, вдумливість та послухність. Вони вміло реагують на критику та зауваження. Проте, в несприятливих умовах навчання вони можуть проявляти лінь, байдужість та пасивність.

В комунікативній взаємодії з студентами-флегматиками необхідно:

- посилювати активність за допомогою активного залучення їх до виконання завдань;
- залучати до виконання доручень, що потребують відповідальності та чесності, з метою підкріплення особистої значимості таких студентів в групі;
- враховувати особливості інертності нервової системи та уникати вимог у виконанні завдань у швидкому темпі;
- враховувати, що студенти-флегматики можуть довго працювати над одним завданням без помилок та стомлення, потрібно допомагати їм контролювати час;
- не наполягати на опитуванні студентів-флегматиків при вивченні нового матеріалу, оскільки їм важко швидко переключатися та швидко приймати рішення.

Студенти з **меланхолійним** темпераментом відзначаються надзвичайною чутливістю та стійкими емоціями, які можуть тривати довго. Вони проявляють переважну пасивність та мають труднощі у пристосуванні до нових умов. Часто змінюються їх настрої та вони схильні до страхів перед труднощами. Вони мають знижену впевненість у власних силах та можливостях і часто віддають перевагу проведенню часу самостійно. Крім того, у них може бути знижена комунікабельність.

У сприятливих умовах навчальної діяльності, студенти-меланхоліки проявляють високий рівень саморегуляції та демонструють бажання бути організованими, слухняними, ввічливими та послідовними у виконанні завдань. Проте, у несприятливих ситуаціях навчального процесу вони можуть виявляти негативні емоції та психоемоційні реакції, стати пасивними, не брати участь у заходах та виявляти схильність до відстороненості та самотності.

В комунікативній взаємодії з студентами-меланхоліками необхідно:

- постійно слідкувати за перебігом психоемоційних реакцій своєчасно надавати психологічну підтримку такій дитині, підбадьорювати її. Не робити виділень та акцентів на допущених помилках;
- доручати певні завдання, які будуть корисні та важливі для всієї групи, з метою підкріплення особистої значимості в колективі;
- проводити організацію навчальної діяльності таким чином, щоб при включенні меланхоліків у роботу допомагати їм долати можливі труднощі та напрацьовувати в них впевненість в своїх силах та віри в себе та свій потенціал;

– при вивченні нового матеріалу чи нової теми надати можливість самостійно опрацювати матеріал додатково вдома, аби підвищити їх впевненість в правильності розуміння інформації;

– початок заняття краще не розпочинати з залученням їх до активної роботи, оскільки це може викликати певні труднощі з пристосуванням та налаштуванням на роботу;

– враховувати те, що висока чутливість студентів-меланхоліків сприяє гострим реакціям на критику, тому зауваження потрібно робити з спрямованістю на закріплення позитивних досягнень, а не на помилках та труднощах.

Таким чином, успіх у освоєнні навчальної програми залежить від викладача та його методів навчання, які враховують індивідуальні особливості кожного студента [5, с. 124].

Висновки. Індивідуальні психологічні та вікові особливості студентів мають значний вплив на їх навчальну діяльність. Врахування цих особливостей дозволяє створити більш ефективні та персоналізовані підходи до навчання. Адаптація навчальних програм до індивідуальних потреб студентів сприяє покращенню якості освіти та підвищенню рівня їх академічних досягнень. Викладачам варто використовувати різноманітні методи та підходи, що враховують психологічні особливості студентів. Невирішені проблеми та аспекти, що потребують подальших досліджень, включають оптимізацію методів психологічної підтримки студентів, розробку нових стратегій мотивації, а також вивчення впливу сучасних технологій на психологічний стан студентів. Рекомендації для освітніх установ включають впровадження регулярних психологічних консультацій, розвиток програм адаптації для першокурсників, а також організацію тренінгів для викладачів з метою підвищення їх компетенцій у сфері психології навчання. Таким чином, врахування психологічних та вікових особливостей студентів є ключовим фактором у створенні ефективної системи освіти, що відповідає сучасним викликам та потребам суспільства.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Паскевська Ю. А. Дослідження взаємозв'язку типу темпераменту та мотивів альтруїстичних вчинків особистості. Збірник матеріалів IV міжнародної науково-практичної конференції «Соціалізація і ресоціалізація особистості в умовах сучасного суспільства. 7–9 листопада 2014 р.», м. Київ: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції / За ред. І. В. Данилюка, І. В. Ващенко, О. І. Власової. К., 2014. 303 с. URL: http://www.psy.univ.kiev.ua/images/zbirnik/Zbirnik_Tez.pdf. С. 183–186. (дата звернення 05.04.2024 р.).
2. Пометун О.І., Петроженко Л.В. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: наук.-метод. Посіб. Київ: Вид-во А.С.К., 2004. 192 с.

3. Психологія особистості: Словник-довідник; за ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. К.: Рута, 2001. 320 с.

4. Робоча книга працівника психологічної служби: практичний посібник – Т. 1: Адаптація дітей (учнів/студентів до навчально-виховного процесу / наук. ред.: В.Г. Панок; авт. кол. 1 т.: Н. В. Сосновенко, А.І. Тінякова. Видання 2-е. К.: Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2014. 112 с.

5. Савельєва В.С. Психологія управління: Навчальний посібник. К.: ВД «Професіонал», 2005. 320 с.

6. Скрипченко О.В. Психолого-педагогічні основи навчання: Навчальний посібник для викладачів психології і педагогіки, аспірантів, студентів педагогічних навчальних закладів та курсантів військових училищ / О.В. Скрипченко, О.С. Падалка, Л.О. Скрипченко. К.: Український Центр духовної культури, 2003. 328 с.